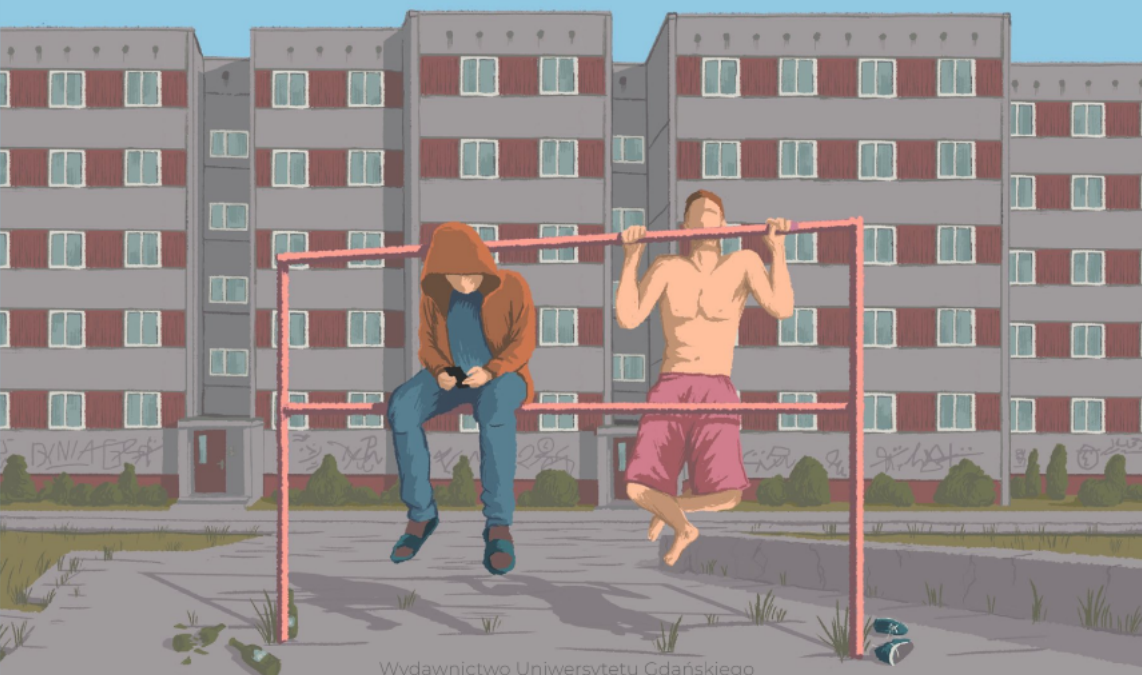

Jolanta Sokołowska

Dzieci ulicy Tożsamość i zmiana

Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego

Dzieci ulicy
Tożsamość i zmiana

Jolanta Sokołowska

Dzieci ulicy

Tożsamość i zmiana

Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego
Gdańsk 2021

Recenzent
dr hab. Halina Steinke, prof. UKW

Redaktor Wydawnictwa
Anna Herzog-Grzybowska

Projekt okładki i stron tytułowych
Jan Rutka

Skład i łamanie
Mariusz Szewczyk

Publikacja sfinansowana ze środków
Instytutu Pedagogiki Uniwersytetu Gdańskiego

© Copyright by Uniwersytet Gdański
Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego

ISBN 978-83-8206-252-6

Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego
ul. Armii Krajowej 119/121, 81-824 Sopot
tel.: 58 523 11 37; 725 991 206
e-mail: wydawnictwo@ug.edu.pl
www.wyd.ug.edu.pl

Księgarnia internetowa: www.kiw.ug.edu.pl

Druk i oprawa
Zakład Poligrafii Uniwersytetu Gdańskiego
ul. Armii Krajowej 119/121, 81-824 Sopot
tel. 58 523 14 49

Spis treści

Wprowadzenie	7
Rozdział 1. Dzieci ulicy. Ujęcia definicyjne i mechanizmy wykluczania dzieci i młodzieży	13
1.1. Sposoby rozumienia terminu „dzieci ulicy”	13
1.2. Rodzinne przyczyny wypadania dzieci na ulicę	18
1.3. Szkoła jako przestrzeń wykluczania edukacyjnego dzieci i młodzieży	20
1.4. Ulica jako miejsce kształtowania tożsamości	28
Rozdział 2. Streetworking jako metoda pracy socjalnej z dziećmi i młodzieżą	31
Rozdział 3. Metodologiczne podstawy badań własnych	37
3.1. Wprowadzenie w problematykę badań własnych	37
3.2. Przedmiot i cel badań własnych	48
3.3. Problemy badawcze, hipotezy, zmienne i ich wskaźniki	55
3.4. Metody, techniki i narzędzia badawcze	65
3.5. Przebieg i organizacja badań własnych	75
Rozdział 4. Teoretyczne założenia badań na temat radzenia sobie ze stresem oraz poczucia koherencji	89
4.1. Pojęcie i rodzaje tożsamości	90
4.2. Koncepcje tożsamości według Marcii i Eriksona	95
4.3. Proces kształtowania się tożsamości w okresie adolescencji	102
4.4. Środowiskowe uwarunkowania procesu kształtowania się tożsamości	108

Spis treści

4.5. Charakterystyka stresu i radzenia sobie ze stresem	111
4.6. Charakterystyka poczucia koherencji	122
Rozdział 5. Życie na ulicy a poczucie radzenia sobie ze stresem w świetle wyników badań własnych	129
5.1. Analiza wyników badań na temat radzenia sobie ze stresem	129
5.2. Uogólnienia i weryfikacja hipotez	138
Rozdział 6. Życie na ulicy a poczucie koherencji – analiza wyników badań własnych	141
6.1. Analiza wyników badań na temat poczucia koherencji	141
6.2. Uogólnienia i weryfikacja hipotez	155
Rozdział 7. Streetworking jako przestrzeń zmiany w świetle badań empirycznych	159
7.1. Przygotowanie zawodowe badanych streetworkerów	160
7.2. Miejsce streetworkingu w karierze zawodowej badanych	169
7.3. Postrzeganie istoty zmiany oraz sposoby jej wprowadzania	178
7.4. Czynniki motywujące i utrudniające wykonywanie pracy w charakterze streetworkera	198
7.5. Przyszłość streetworkingu – rozwój czy stagnacja?	205
7.6. Podsumowanie	209
Rozdział 8. Dzieci ulicy – poczucie sprawstwa a potrzeba wsparcia	213
Rozdział 9. Ocena użyteczności i jakości projektów pracy ulicznej skierowanych do dzieci i młodzieży na ulicy w kontekście prezentowanego przez nie poczucia sprawstwa	227
Rozdział 10. Rekomendacje do pracy metodą streetworkingu	237
Bibliografia	243
Spis tabel	259
Spis wykresów	261
Aneks	263

Wprowadzenie

W Polsce od kilku lat próbuje się tworzyć partnerstwo na rzecz dzieci. Celem tych inicjatyw jest wyrównywanie szans dzieci zagrożonych marginalizacją społeczną i wykluczeniem poprzez działania skierowane bezpośrednio do nich oraz wzmacnianie istniejącego systemu opieki dzięki tworzeniu lokalnych koalicji i upowszechnianiu streetworkingu/pedagogiki ulicy. Fundacja Wspólna Droga realizuje sprawdzony w wielu krajach świata model działania oparty na współpracy trzech sektorów: władz samorządowych, biznesu i organizacji pozarządowych przy wsparciu środowisk naukowych i mediów¹. Nadal jednak wiedza na ten temat jest niewystarczająca, a fenomen dzieci ulicy często kojarzony jest z problemami krajów Trzeciego Świata. Zdaniem Pawła Jarosa „diagnoza problemu dzieci ulicy jest wciąż niewystarczająca, stąd wiele programów [na rzecz dzieci – przyp. J.S.] walczy nie z przyczynami problemów, ale tylko z najbardziej widocznymi skutkami”².

Lektura zagadnień dotyczących dzieci ulicy nasuwa refleksję, że w ostatnim czasie mamy do czynienia ze zmianą sposobu myślenia o dzieciach i młodzieży polegającą na przejściu od traktowania ich jako szczególnej kategorii statystycznej (czy wręcz pokolenia w sensie statystycznym) do ujęcia wielowymiarowego, dynamicznego, kontekstualnego. Pojawiają się badania nad bardzo różnymi aspektami życia dzieci i młodzieży: czasem wolnym,

¹ *Partnerstwo dla dzieci. Przykład współpracy międzysektorowej*, materiały z I Konferencji Merytorycznej zorganizowanej przez Fundację Wspólna Droga w Urzędzie Dzielnicy Praga-Północ Miasta Stołecznego Warszawy, 30.11.2007 r., Warszawa 2007.

² D. Cuff, *Dziecko na ulicy. Europejski projekt DAPHNE: Zwalczanie przemocy wobec dzieci ulicy. Przewodnik metodologiczny*, tłum. A. Daniluk, <http://www.gpas.org.pl/indexfl.html> [dostęp: 15.03.2019].

relacjami z dorosłymi, bezpieczeństwem, sytuacją ekonomiczną (w tym zwłaszcza ubóstwem dzieci), postawami wobec substancji psychoaktywnych, przemocą seksualną, której są ofiarami. Widać wysiłki zmierzające do jak najpełniejszego ujęcia wybranego aspektu w kontekście innych elementów sytuacji młodych ludzi³. Rozwój badań nad dziećmi ulicy był zapewne wynikiem kilku okoliczności, w tym ogólniejszych społecznych zmian w podejściu do tej grupy dzieci. Z pewnością podejmowanie tych badań było także motywowane praktyką życia społecznego i koniecznością dostosowywania lokalnych polityk społecznych do realnych problemów, które wcześniej należało jak najdokładniej zdiagnozować. Pomimo różnorodnych podejść do omawianego zjawiska stosunkowo niewiele jest publikacji prezentujących umiejętności dzieci ulicy w zakresie radzenia sobie z sytuacjami trudnymi. W niniejszej pracy, próbując poszerzyć wiedzę na ten temat, przeanalizowano, w jaki sposób dzieci ulicy radzą sobie ze stresem oraz jakie prezentują poczucie koherencji.

W założeniach teoretycznych uznano, że liczne sytuacje trudne, których doświadczają dzieci ulicy, mają ogromny wpływ na ich tożsamość. Równocześnie przyjęto, że preferowane style radzenia sobie ze stresem oraz poczucie koherencji wpływają na skuteczność zmagania się z problemami życia codziennego przez dzieci ulicy. Realizowane badania zostały oparte na teoretycznych modelach radzenia sobie Aarona Antonovsky'ego, nawiązują również do prac przedstawiających teorię i proces kształtowania się tożsamości ze szczególnym uwzględnieniem okresu adolescencji, na który przypada szczytowa faza kryzysu tożsamości. Szczególnie ważny wydaje się edukacyjny aspekt tego zjawiska, dlatego kolejne zagadnienie poddane analizie dotyczyło tego, w jaki sposób pomagać dzieciom żyjącym na ulicy oraz jaki potencjał posiada w tym zakresie streetworking. Sformułowane przez autorkę projektu pytania badawcze można sprowadzić do dwóch grup zagadnień. Po pierwsze – problemu poczucia sprawstwa prezentowanego przez dzieci ulicy, po drugie – metod pracy socjalnej z tą grupą dzieci pod kątem ich potrzeb i możliwości.

W części teoretycznej omówiono problem społeczny, jakim jest zjawisko dzieci ulicy. Szczegółowo scharakteryzowano sposoby rozumienia dzieci

³ K. Frysztański M. Nózka, M. Smagacz-Poziemska, *Dzieci ulicy. Studium szczególnego problemu miejskiego*, Kraków 2011, s. 27.

ulicy oraz rodzinne i szkolne przyczyny „wypadania” dzieci na ulicę, a także wskazano na negatywne konsekwencje tych procesów. W kolejnym rozdziale omówiono zagadnienia dotyczące streetworkingu jako metody pracy socjalnej realizowanej z dziećmi i młodzieżą w przestrzeni ulicy. W rozdziale metodologicznym przedstawiono cel i problematykę badań własnych, hipotezy, zmienne i ich wskaźniki, metody zbierania i opracowywania materiału empirycznego, dobór próby badawczej oraz charakterystykę badanych grup. W części empirycznej omówiono wyniki badań własnych na temat radzenia sobie ze stresem przez dzieci ulicy i ich poczucia koherencji oraz potencjał streetworkingu w zakresie wzmacniania zasobów odpornościowych dzieci ulicy. W kolejnych podrozdziałach przedstawiono charakterystykę tożsamości i proces jej kształtowania, ze szczególnym uwzględnieniem okresu adolescencji, następnie szczegółowo omówiono radzenie sobie ze stresem i poczucie koherencji jako zasoby odpornościowe budujące poczucie sprawczości dzieci i młodzieży, a następnie dokonano analizy tożsamości dzieci ulicy pod kątem badanych zmiennych oraz weryfikacji sformułowanych w części metodologicznej hipotez badawczych. Całość rozdziału zamykają uogólnienia i wnioski końcowe. Pytania badawcze na temat roli kontekstu środowiskowego w zakresie kształtowania poczucia sprawczości dzieci ulicy sformułowano w postaci trzech problemów szczegółowych:

1. Jakie strategie radzenia sobie ze stresem i poczucia koherencji prezentują dzieci ulicy?
2. W jakim stopniu dzieci ulicy różnią się od swoich rówieśników w zakresie badanych zmiennych? Czy występujące pomiędzy nimi różnice są statycznie istotne?
3. Jakie są potrzeby dzieci ulicy w zakresie edukacji i wsparcia społecznego w kontekście prezentowanego przez nie radzenia sobie ze stresem i poczucia koherencji?

W kontekście wyników badań na temat preferowanych przez dzieci ulicy strategii radzenia sobie ze stresem oraz poczucia koherencji szczególnie ważny wydaje się problem udzielania pomocy tej grupie dzieciom. W związku z tym kolejną część badań dotyczyła tego, w jaki sposób pomagać dzieciom żyjącym na ulicy oraz jaki potencjał posiada w tym zakresie streetworking. Kolejny rozdział został przeznaczony na omówienie i prezentację wyników badań własnych na temat streetworkingu. Zasadniczym celem tej części badań było odczytanie sposobów postrzegania streetworkingu, ocena użyteczności

i jakości projektów pracy ulicznej skierowanych do dzieci i młodzieży oraz sformułowanie zaleceń i rekomendacji mających służyć lepszemu ukierunkowaniu i dopasowaniu praktyk instytucjonalnych – szczególnie w obszarze kompetencji pracowników socjalnych – do pracy metodą streetworkingu.

Zasadnicze pytanie, na które poszukiwano odpowiedzi w drugiej części projektu, dotyczyło tego, jaki jest potencjał streetworkingu w zakresie wzmacniania zasobów odpornościowych dzieci ulicy. Pytania szczegółowe odnosiły się do sposobów postrzegania streetworkingu przez osoby pracujące z dziećmi i młodzieżą w przestrzeni ulicy i zostały sformułowane w postaci następujących problemów szczegółowych:

1. Jakie jest przygotowanie zawodowe badanych streetworkerów?
2. Jakie jest miejsce streetworkingu w karierze zawodowej badanych?
3. W jaki sposób badani streetworkerzy postrzegają istotę zmiany oraz w jaki sposób ją wprowadzają?
4. Na jakie trudności napotykają osoby podejmujące pracę w charakterze streetworkera?
5. Jakie są słabe i mocne strony streetworkingu wskazywane przez streetworkerów?
6. W jaki sposób badani postrzegają przyszłość streetworkingu?
7. Jaki jest potencjał streetworkingu w kontekście prezentowanego przez dzieci ulicy radzenia sobie ze stresem oraz poczucia koherencji?

W kolejnych rozdziałach omówiono potrzeby dzieci ulicy w kontekście preferowanych strategii radzenia sobie ze stresem oraz poczucia koherencji, a także potencjał streetworkingu w zakresie wzmacniania zasobów odpornościowych dzieci spędzających dużo czasu w przestrzeni ulicy. W końcowej części pracy przedstawiono rekomendacje do pracy metodą streetworkingu.

Przy interpretacji materiałów empirycznych na temat radzenia sobie ze stresem oraz poczucia koherencji odwołano się do koncepcji kształtowania się tożsamości w ujęciu Erika H. Eriksona i Jamesa E. Marcii. Przy interpretacji materiałów empirycznych na temat streetworkingu nawiązano do zaadaptowanej na potrzeby pracy socjalnej trójczynnikowej teorii zmiany Kurta Lewina. Ze względu na edukacyjny charakter badania szczególnie przydatny okazał się zbudowany na tej koncepcji przez Jamesa O. Prochaskę i jego zespół z University of Rhode Island transteoretyczny model procesu zmiany mający zastosowanie w profesjach nastawionych

na pomaganie⁴. Skuteczność tej metody wspomagania procesu zmian jest oparta na danych empirycznych⁵, co sprawia, że jest ona wykorzystywana w programach społecznych i zdobywa coraz szersze uznanie⁶. Obecnie model wykorzystuje się w pracy z osobami uzależnionymi, długotrwale bezrobotnymi, stosującymi przemoc i w wielu innych obszarach⁷, natomiast zdecydowanie rzadziej używa się go w pracy socjalnej. Stawiane przez autorkę projektu pytania wynikały z zaprezentowanych wcześniej celów badawczych. Warunkowane były wyjściową wiedzą na temat zjawiska zaczerpniętą z literatury przedmiotu oraz badaniami własnymi autorki projektu w tym zakresie.

Prezentowane badania oraz wysuwane na ich podstawie spostrzeżenia są w pewnym sensie próbą dopełnienia obrazu dzieci ulicy poprzez pokazanie mechanizmów prowadzących je w kierunku ulicy. Uzyskane wyniki są też w pośredni sposób próbą odpowiedzi na pytanie nurtujące dziś nie tylko pedagogów społecznych i pracowników socjalnych, ale także osoby odpowiedzialne za kształt polityki społecznej w naszym kraju: Czy jesteśmy w stanie sprostać tak specyficznemu zadaniu, jakim jest wyposażenie młodych ludzi wychowujących się w trudnych warunkach w kompetencje niezbędne do odnalezienia się w dorosłości?

Składam podziękowania Pani Profesor Halinie Guzy za podjęcie trudu oceny niniejszej publikacji. Niezwykle cenne uwagi i sugestie Pani Profesor przyczyniły się do poniesienia walorów naukowych prezentowanej monografii.

⁴ Cyt. za: J.M. Jaraczewska, *Główne idee, inspiracje i założenia Dialogu Motywującego* [w:] *Dialog Motywujący w teorii i praktyce. Motywowanie do zmiany w pracy socjalnej i terapii*, red. J.M. Jaraczewska, I. Krasiejko, Toruń 2012, s. 22.

⁵ B. Burke, H. Arkowitz, Ch. Dunn, *Skuteczność dialogu motywującego i jego adaptacji* [w:] *Wywiad motywujący. Jak przygotować ludzi do zmian*, red. W.R. Miller, S. Rollnick, tłum. A. Pokojaska, Kraków 2010, s. 255–302.

⁶ J.M. Jaraczewska, *Główne idee, inspiracje...*, s. 20.

⁷ M. Połec, *Transteoretyczny model zmiany – towarzysz Dialogu Motywującego* [w:] *Dialog Motywujący w teorii...*, s. 42.

Rozdział 1

Dzieci ulicy. Ujęcia definicyjne i mechanizmy wykluczania dzieci i młodzieży

Osoby zajmujące się problematyką dzieci ulicy proponują różne definicje i klasyfikacje tego fenomenu, uwzględniające sytuację gospodarczą, ekonomiczną i społeczną danego państwa, jego problemy oraz różnice kulturowe. Wśród wielu prób jego zdefiniowania trudno znaleźć koncepcję pasującą do wszystkich regionów świata. Niejednoznaczność korelatów znaczeniowych tego pojęcia znajduje swoje uzasadnienie w rozbudowanych koncepcjach i typologiach dzieci ulicy⁸. W tej części pracy podjęto próbę scharakteryzowania i uporządkowania sposobów rozumienia terminu „dzieci ulicy”, szczegółowo omówiono rodzinne i szkolne przyczyny „wypadania” dzieci na ulicę oraz wskazano na negatywne konsekwencje tych procesów dla kształtowania się tożsamości tej grupy dzieci.

1.1. Sposoby rozumienia terminu „dzieci ulicy”

W polskim piśmiennictwie określenia „dzieci żyjące na ulicy”, „dzieci włączające się”, „dzieci żebrzące”, „ucieknięcia od rodzinnej przemocy” pojawiły się w pierwszej połowie XX wieku w kontekście działalności pedagogicznej, charytatywnej i filantropijnej⁹. Często używa się tych określeń jako synonimów „dzieci działających przestępczo”, „dzieci zaniedbanych”, „ucieknięcia”, „zagrożonej demoralizacją młodzieży” czy „młodych stosujących

⁸ K. Frysztański, M. Nózka, M. Smagacz-Poziemska, *Dzieci ulicy...*, s. 164.

⁹ B. Głowacka, *Encyklopedia Pedagogiczna XXI wieku*, t. 1, Warszawa 2003, s. 876.

przemoc”¹⁰. W krajach Europy zjawisko dzieci ulicy wyjaśnia się w sposób niejednorodny oraz inaczej się je charakteryzuje. Na podstawie przeprowadzonych przez Radę Europy badań położenia socjalnego dzieci ulicy w 24 krajach europejskich sformułowano następującą definicję tego fenomenu: „Dzieci ulicy to dzieci poniżej 18. roku życia, które przez dłuższy lub krótszy czas żyją w środowisku ulicznym. Przenoszą się z miejsca na miejsce i mają swoje grupy rówieśnicze i inne kontakty. Są zameldowane pod adresem rodziców lub jakiejś instytucji socjalnej. Charakterystyczne jest to, że z rodzicami, przedstawicielami szkół, instytucji pomocy i służb socjalnych, które ponoszą za nie odpowiedzialność, dzieci te mają słaby kontakt lub nie mają go wcale”¹¹. Anna Kurzeja, która jako pedagog ulicy prowadziła badania w „Klubie Włóczykijów” w Bytomiu, również podkreśla, że polskie dziecko pod wieloma względami różni się od niektórych prezentowanych w literaturze przedmiotu definicji i typologii dziecka żyjącego na ulicy w innych krajach¹².

Krzysztof Frysztacki, Marcjanna Nóżka i Marta Smagacz-Poziemska uważają, że podejmując próbę zdefiniowania fenomenu dziecka ulicy w Polsce, trzeba zacząć od pytania o definiowanie tego pojęcia w języku eksperckim i instytucjonalnym (prawnym). Zdaniem wyżej wymienionych autorów ze względu na różnorodność omawianego zjawiska istotne wydaje się pytanie o to, czy istnieje jakaś część wspólna pomiędzy nasyconymi emocjonalnie potocznymi obrazami dziecka ulicy a sytuacją dzieci, którymi zajmują się specjaliści na polu pracy socjalnej i do których odnoszą się dokumenty z zakresu polityki społecznej¹³. Agnieszka Filas twierdzi, że pojęcie „dzieci ulicy” w Polsce oznacza dzieci i młodzież, nad których rozwojem nikt nie czuwa. Zdaniem tej autorki przyczyną ucieczki dzieci na ulicę jest kumulacja deficytów w obszarze funkcji wychowawczej rodziców. Autorka podkreśla, że dziecko ulicy to przede wszystkim dziecko zaniedbane emocjonalnie, przejmujące obowiązki, które w rodzinach funkcyjnych spoczywają na barkach osób dorosłych¹⁴. Podobne stanowisko prezentuje Wiesław Kołak, który od wielu lat zajmuje się problematyką dzieci ulicy. Jego zdaniem dzieckiem ulicy

¹⁰ A. Zwoliński, *Krzywdzone dzieci. Zagrożenia współczesnego dzieciństwa*, Kraków 2012, s. 195.

¹¹ A. Kurzeja, *Dzieci ulicy. Profilaktyka zagrożeń*, Kraków 2008, s. 13.

¹² Ibidem, s. 24.

¹³ K. Frysztacki, M. Nóżka, M. Smagacz-Poziemska, *Dzieci ulicy...*, s. 27.

¹⁴ A. Filas, *Dorosłe dzieci*, „Wprost” 2000, nr 45, s. 39.

jest się tym bardziej, im więcej funkcji przypisanych rodzinie przejmuje ulica i im bardziej dom rodzinny nie gwarantuje zaspokojenia podstawowych potrzeb¹⁵. Chodzi o podstawowe funkcje rodziny, takie jak: funkcja opiekuńcza, materialno-ekonomiczna, wychowawcza i socjalizacyjna. Szczegółowa analiza w tym zakresie znajduje się w badaniach Barbary Adamczyk¹⁶.

Zdaniem Tomasza Szczepańskiego pracującego z tą grupą dzieci ulica to słowo klucz, przez które należy rozumieć całe otoczenie społeczne dziecka, czyli ogół miejsc, w których przebywa lub może przebywać dziecko i na które może ono oddziaływać konstruktywnie lub negatywnie. Mogą to być takie miejsca jak: ulice, podwórka, bramy, klatki schodowe, blokowiska, piwnice, strychy, opuszczone budynki, dworce kolejowe, hałdy węgla, bunkry, stare fabryki, kanały. Według Szczepańskiego polskie dzieci ulicy to „dzieci w wieku 3–18 lat, które uważają ulicę za środowisko najbardziej im sprzyjające, pozostające poza istniejącym systemem opieki i wychowania. Na ulicy zaspokajają swoje potrzeby, łamią normy i zasady społeczne, wchodząc często w konflikt z prawem. Z rodziną, środowiskiem czy szkołą mają słabe więzi i nie spełniają one ich potrzeb”¹⁷. Uczestnicy kursów z zakresu pedagogiki ulicy dodają do charakterystyki dziecka ulicy zaproponowanej przez Szczepańskiego, że dzieci ulicy przedwcześnie wchodzą w rolę młodych dorosłych, podejmując różne próby zarobkowania, utrzymują się z prostytucji, kradzieży, zbierania złomu, mycia szyb. Często wchodzą w konflikt z prawem i używają substancji psychoaktywnych”¹⁸.

Z zupełnie innym ujęciem fenomenu dzieci ulicy spotykamy się w ogólnopolskim wieloletnim programie społecznym *Partnerstwo dla dzieci*, który działa na rzecz dzieci zagrożonych marginalizacją i niedostosowaniem społecznym. Osoby działające w tym programie wskazują na stygmatyzującą funkcję terminu „dzieci ulicy” i z biegiem lat stopniowo od niego odchodzą, używając określeń kierujących uwagę na otoczenie społeczne i środowiskowe

¹⁵ W. Kołak, *Prawa dzieci ulicy w działalności KKWR*, „Opieka – Wychowanie – Terapia” 2002, nr 1, s. 4.

¹⁶ B. Adamczyk, *Bezdomność dzieci ulicy w Polsce wyzwaniem dla pomocy społecznej* [w:] *Bezdomność – wymiar osobowy i instytucjonalny*, red. J. Matejek, E. Zdebska, Kraków 2014, s. 79–88.

¹⁷ T. Szczepański, *Przestrzenie działania pedagoga ulicznego* [w:] *Streetworking. Teoria i praktyka*, red. E. Bielecka, Warszawa 2005, s. 106–113.

¹⁸ *Leksykon pedagogiki ulicy*, Warszawa–Katowice 2003, s. 16.

(„dzieci gorszych szans”, „dzieci zaniedbywane”) i tym samym kładąc nacisk przede wszystkim na czynniki zewnętrzne, a nie na deficyty samych dzieci¹⁹.

Analizy dotyczące definiowania dzieci ulicy wskazują na to, że wygenerowanie jednej definicji opisującej to zjawisko w sposób wyczerpujący jest niemożliwe. Dlatego przedstawione powyżej określenia dzieci ulicy należy traktować jako zespół cech predestynujących do uchwycenia istoty i sensu analizowanego fenomenu. Frysztacki i in. zwracają uwagę na to, że funkcjonujące w literaturze przedmiotu definicje omawianego zjawiska mają różny charakter opisujący, bardziej lub mniej wartościujący, analityczny bądź metodyczny. Podkreślają, że zrozumienie tego fenomenu jest uwarunkowane kontekstem, okolicznościami czy sytuacją, w jakiej poznaje się dane dziecko²⁰. Zjawisko to jest także różnie interpretowane przez organizacje pomagające dzieciom ulicy, co w dużej mierze zależy od ich celów i zadań. Jedne mówią o „dzieciach bezdomnych”, inne o „dzieciach na ulicy”, „dzieciach w sytuacji ulicy” czy „dzieciach z ulicy”. Próba analizy takiego rozróżnienia może przysporzyć nieco trudności, jest ona bowiem intuicyjna. Jednak bez względu na używane określenia doświadczenia pedagogów ulicznych wskazują na wspólną cechę charakteryzującą tę grupę dzieci, jaką jest „cyrkulacja pomiędzy ulicą a domem rodzinnym oraz różnymi instytucjami udzielającymi im wsparcia, schronienia i edukacji”²¹. Osoby pracujące z dziećmi na ulicy podkreślają, że nie ma jednej, uniwersalnej kategorii, a każde dziecko to inna historia, inne otoczenie, doświadczenia i zespół specyficznych cech, które pozwalają mu przetrwać. W każdym kraju, mieście, a nawet w każdej dzielnicy specyfika funkcjonowania dziecka i jego potrzeby są zróżnicowane. Jedynym uniwersalnym wyznacznikiem dzieci ulicy jest brak należytej opieki oraz pozostawanie poza systemem edukacji, opieki i systemu pomocy społecznej.

Anita Gulczyńska zwraca uwagę na fakt, że w literaturze przedmiotu można wyodrębnić dwa sposoby definiowania dzieci ulicy według postępowania identyfikującego problem. Pierwszym sposobem jest definiowanie dziecka przez pryzmat rodziny dysfunkcyjnej i wykluczenia z instytucji.

¹⁹ M. Mularczyk, *Rozwój programu społecznego „Partnerstwo dla dzieci”* [w:] *Partnerstwo dla dzieci – tworzenie lokalnych koalicji na rzecz dzieci zagrożonych marginalizacją*, materiały z III konferencji zorganizowanej przez Fundację Wspólna Droga w Mazowieckim Urzędzie Wojewódzkim w Warszawie, 16.12.2010 r., Warszawa 2010, s. 25 i nast.

²⁰ K. Frysztacki, M. Nózka, M. Smagacz-Poziemska, *Dzieci ulicy...*, s. 27.

²¹ D. Cueff, *Dziecko na ulicy...*, s. 24.

Dzieci te są zaniegdywane w domu rodzinnym, nie znajdują w nim spokoju i wytchnienia od problemów dnia codziennego, w związku z tym robią wiele, by spędzać w nim jak najmniej czasu. „Drugi sposób definiowania przyjmuje *de facto* formę typologii, co skutkuje różnicowaniem stosowanej terminologii. Różnorodne typologie dzieci ulicy przytaczane z literatury obcojęzycznej bądź będące efektem rodzimych badań rozpoznających ten problem przez pryzmat zróżnicowania jego empirycznych manifestacji wydają się opierać o wspólne kryterium – znaczenie ulicy w życiu dzieci”²². Autorka podkreśla różnicę w sformułowaniach „dzieci ulicy” i „dzieci na ulicy”, wskazującą na stopień nasilenia zjawiska i trudność sytuacji, w jakiej znalazło się dziecko. Istnieją więc dzieci porzucone czy osierocone mieszkające na ulicy (dzieci na ulicy), których jednakże jest bardzo niewiele w krajach europejskich, jak i te jedynie przebywające na ulicy, ale posiadające swój dom (dzieci ulicy).

Występującą w literaturze przedmiotu wielość definicji omawianego zjawiska można uznać za przejaw zainteresowania tą ważną problematyką i jednocześnie próbę ukazania tego złożonego fenomenu z różnych perspektyw badawczych. Interdyscyplinarne i wieloparadygmatyczne podejście do problematyki dzieci ulicy można uznać za zjawisko poznawczo korzystne, z zastrzeżeniem, że wykorzystywane w projektach badawczych podejścia będą efektem przyjęcia spójnej koncepcji teoretycznej i praktycznej w zakresie badanego zjawiska.

Ze względu na przyjętą (obiektywistyczną) strategię badawczą w badaniach na temat tożsamości dzieci ulicy oparto się na funkcjonalnie zorientowanej definicji autorstwa Kołaka, która akcentuje dominację przestrzeni ulicy nad innymi kontekstami rozwoju dzieci i podkreśla współbieżność tej cechy z wyłączeniem dziecka z kontekstu instytucji edukacyjnych i dysfunkcyjną rolę rodziny. Według tego autora dzieci ulicy to te, które na skutek niespełnienia przez ich rodziców podstawowych funkcji opiekuńczych i wychowawczych dużo czasu spędzają poza domem – na ulicy, podwórku i w innych miejscach niekontrolowanej aktywności”²³. W związku z przyjęciem powyższej definicji w niniejszym tekście będzie stosowany termin „dzieci ulicy”.

²² A. Gulczyńska, *Koncepcja dziecka na ulicy. Analiza z perspektywy interakcyjnej* [w:] *Dzieci ulicy. Procesy marginalizacji i automarginalizacji nieletnich*, red. K. Frysztacki, M. Nózka, M. Smagacz-Poziemska, „Zeszyty Pracy Socjalnej” 2011, z. 16, s. 43–51.

²³ W. Kołak, *W trosce o dzieci ulicy*, „Opieka – Wychowanie – Terapia” 2000, nr 4, s. 7.

1.2. Rodzinne przyczyny wypadania dzieci na ulicę

W literaturze przedmiotu wymienia się wiele przyczyn opuszczania przez dzieci swoich rodzinnych domów i zamieszkiwania lub prowadzenia większej części życia na ulicach, jednak Tadeusz Pilch podkreśla, że przyczyny powodujące wyjście dziecka na ulicę w dużym uproszczeniu można sprowadzić do rodziny²⁴. Powyższą konstatację potwierdzają studia z zakresu literatury przedmiotu, które dowodzą, że sytuacja rodzinna dzieci ulicy jest jedną z głównych przyczyn wypadania na ulicę i pozostawiania na niej²⁵. Kołak wymienia dwa ważne jego zdaniem powody spędzania przez dzieci zbyt dużej ilości czasu poza domem, na ulicy:

1. Dzieci wychowują się w domach, w których z powodu pijaństwa i awantur czują się osamotnione, są głodzone i bite. Nic więc dziwnego, że na ulicy czują się bezpieczniej niż w domu.
2. Dzieci są odrzucane przez rodziny, ponieważ nie spełniają ich oczekiwań. Rodzice nie mają (lub nie chcą mieć) dla nich czasu, więc dzieci szukają możliwości samorealizacji poza domem, najczęściej na ulicy²⁶.

Przyczyny wypadania dzieci na ulicę zawsze tkwią w dysfunkcyjnej rodzinie, lecz często są one wynikiem szerszych procesów społecznych. Takie zjawiska jak ubóstwo znacznej części społeczeństwa, obniżenie się poziomu aktywności zawodowej i dostępności pracy, poszerzenie się kręgu rodzin korzystających ze świadczeń z pomocy społecznej, poszukiwanie dodatkowej pracy oraz brak perspektyw na lepsze życie odbijają się na prawidłowym funkcjonowaniu rodziny. Czynniki te wpływają niekorzystnie na procesy wychowania i socjalizacji²⁷. Konsekwencją takiej sytuacji jest wzrastająca liczba dzieci zaniedbanych społecznie pochodzących z rodzin dysfunkcyjnych i niewygodnych wychowawczo²⁸. Ubóstwo oraz związane z nim

²⁴ T. Pilch., *Słowo wstępne* [w:] *Streetworking. Teoria i praktyka*, red. E. Bielecka, Warszawa 2005, s. 5.

²⁵ B. Adamczyk, *Predykatory środowiska rodzinnego w procesie stawania się dzieckiem ulicy w Polsce*, „Roczniki Pedagogiczne” 2013, nr 5, s. 126–138. Por. T. Szczepański, *Przestrzenie działania pedagoga...*, s. 106–113.

²⁶ W. Kołak, *Dzieci ulicy w Polsce i na świecie*, „Opieka – Wychowanie – Terapia” 2003, nr 1, dodatek: „Nasz Animator”, s. 8–10.

²⁷ A. Roter, *Proces socjalizacji dzieci w warunkach ubóstwa społecznego*, Katowice 2005, s. 47–81.

²⁸ T. Szczepański, *Przestrzenie działania pedagoga...*, s. 106–113.

procesy urbanistyczne prowadzą do powstawania enklaw biedy, w których funkcjonują dzieci. Interesujące analizy na temat społeczno-ekonomicznego zróżnicowania populacji mieszkańców tego samego budynku można znaleźć w tekstach Gulczyńskiej. Autorka przedstawia proces wykluczania młodych mieszkańców z przestrzeni miejsca zamieszkania poprzez nadużywanie władzy przez grupy mieszkańców uprzywilejowanych, co prowadzi do stygmatyzacji dzieci i „zsyłania” ich na ulicę²⁹. Stałe pogłębianie się tych procesów oraz rozpad struktur społecznych pociągają za sobą wzrost dziecięcej biedy. Także Mieczysław Gałaś mocno akcentuje egzystencjalne przyczyny wypadania dzieci na ulicę³⁰. Zauważa, że dzieci zawsze dzieliły całokształt losów narodu, regionu oraz własnej rodziny, co oznacza także (współ)działanie biedy oraz jej dziedziczenie. Maria Szczepska-Pustkowska zwraca uwagę na psychospołeczne konsekwencje ubóstwa dzieci, podkreślając, że dzieci inaczej doświadczają biedy niż osoby dorosłe. Jej zdaniem bieda jest taką formą deprivacji, która uniemożliwia dziecku społeczne uczestnictwo i funkcjonowanie w społeczeństwie wedle akceptowanego wzoru, a także staje się istotnym źródłem procesu wykluczenia³¹.

Objawowy, bardzo przejrzysty i wielowymiarowy obraz trudnych sytuacji doświadczanych przez dzieci ulicy oraz ich przyczyn przedstawili Grażyna Olszewska-Baka i Lesław Pytka, wskazując na najbardziej charakterystyczne cechy opisujące polskie dzieci ulicy:

- opuszczenie bądź odrzucenie emocjonalne, psychiczne i społeczne przez rodziców;
- pozbawienie opieki i możliwości zaspokojenia potrzeb rozwojowych w środowisku rodzinnym;
- zaniedbanie wychowawcze i socjalizacyjne;
- wychowywanie się w rodzinie dysfunkcyjnej;

²⁹ A. Gulczyńska, *Koncepcja dziecka na ulicy...*, s. 43–51.

³⁰ M. Gałaś, *Problemy egzystencjalne „dzieci ulicy” wyzwaniem dla pedagogiki społecznej*, „Wychowanie na co Dzień” 2001, nr 7/8, s. 3–8.

³¹ M. Szczepska-Pustkowska, *Ubóstwo dzieci – oblicza globalne i lokalne* [w:] *Człowiek w systemie pomocy. Konteksty i rozwiązania edukacyjne*, red. A. Kożyczkowska, M. Szczepska-Pustkowska, Gdańsk 2010, s. 139–142. Por. M. Boryczko, K. Frysztacki, A. Kotlarska-Michalska, M. Mendel, *Solidarnie przeciw biedzie. Socjologiczno-pedagogiczny przyczynek do nowych rozwiązań starego problemu*, Gdańsk 2016, s. 45–63.

- zidentyfikowanie z destruktywną podkulturą grupy rówieśniczej, w której przebywają;
- pozostawanie w konflikcie z rolami społecznymi (dziecka, ucznia);
- destruktywne wykorzystywanie, podleganie przemocy;
- pozostawanie poza instytucją;
- nierealizowanie obowiązku szkolnego;
- przebywanie w niekontrolowanych przez dorosłych miejscach (parki, ulice, bramy, piwnice, klatki itp.);
- destruktywne sposoby funkcjonowania, takie jak: żebractwo, kradzieże, wymuszanie, wałęsanie się, uzależnienia, agresja grupowa, napady itp.³²

Wymienione powyżej sytuacje, wynikające głównie ze skomplikowanej sytuacji rodzinnej dzieci ulicy, są dla nich źródłem permanentnie doświadczanego stresu.

1.3. Szkoła jako przestrzeń wykluczenia edukacyjnego dzieci i młodzieży

Szkoła uznawana jest za drugie po rodzinie środowisko wychowawcze dzieci i młodzieży. Jako placówka kształcąca szkoła zajmuje znaczące miejsce w procesie kształtowania tożsamości dzieci i młodzieży. Panujące w niej relacje określają zakres doświadczeń społecznych dzieci, ukierunkowując przebieg procesu socjalizacji wtórnej dzieci, który ma ogromny wpływ na ich rozwój. Proces ten odgrywa ważną i znaczącą rolę w rozwoju dzieci, ponieważ uczęszczanie do szkoły jest obowiązkowe (formalnie dziecko nie ma szans na to, aby z niej w sposób legalny zrezygnować), a spędzany w niej czas obejmuje znaczną część życia codziennego dziecka.

Szkoła ma towarzyszyć uczniom w rozwoju osobowości, zainteresowań, talentów, przekazywać wiedzę o świecie, a także kształtować postawy wyrażające szacunek do siebie i innych osób. Niestety, badania na temat sytuacji szkolnej dzieci ulicy dowodzą, że szkoła nie spełnia wyżej wymienionych funkcji w stosunku do tej grupy dzieci, pogłębiając proces ich wykluczenia zapoczątkowany sytuacją rodzinną. Joanna Włodarczyk uważa, że wykluczenie edukacyjne jest jednym z aspektów wykluczenia społecznego i polega na

³² *Dzieci ulicy. Problemy, profilaktyka, resocjalizacja*, red. G. Olszewska-Baka, Białystok 2000, s. 19.

Uniwersytet
Gdański

Wydawnictwo
Uniwersytetu Gdańskiego

ISBN 978-83-8206-252-6